

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

RUHİ BAĞDADİNİN HƏYAT VƏ YARADICILIĞI

İxtisas: 5717.01 – Türk xalqları ədəbiyyatı

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Şöhrət Əlvənd oğlu Səlimov**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2021

Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda yerinə yetirilmişdir.

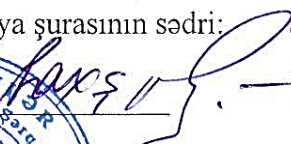
Elmi rəhbər: filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Azadə Şahbaz qızı Musayeva

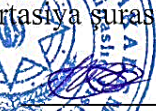
Rəsmi opponentlər: filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Əsgər Adil oğlu Rəsulov

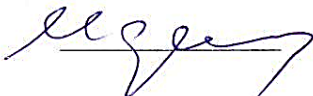
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Firuzə Abdulla qızı Ağayeva

filologiya üzrə elmlər doktoru, dosent
Almaz Qasım qızı Binnətova

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının AMEA akademik Ziya Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən FD 1.18–Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının sədri: akademik, filologiya elmləri doktoru, professor

Gövhər Baxşəli qızı Baxşəliyeva

Dissertasiya şurasının elmi katibi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Xanımzər Əli qızı Kərimova

Elmi seminarın sədri: filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Elman Hilal oğlu Quliyev

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. XVI yüzillik Osmanlı və Azərbaycan Səfəvi dövlətlərinin ən qüdrətli və əhəmiyyətli dövrlərindən biridir. Siyasi-iqtisadi baxımdan olduqca möhtəşəm səviyyəyə çatmış Osmanlı və Azərbaycan Səfəvi ərazilərində gedən müharibələr, eyni zamanda, hər iki ölkənin iqtisadiyyatına ağır təsir göstərmiş, əhalinin bir qismi uzaq bölgələrə köçürülmüş, yurd-yuvasını tərk etmək məcburiyyətində qalmışdır.

Bütün bunlar, təbii olaraq, tarixi qaynaqlar qədər etibarlı mənbə rolunu oynayan ədəbi əsərlərdə öz əksini tapmışdır. XVI əsr Azərbaycan-Türkiyə ədəbi əlaqələrinin sürətlə inkişaf etməsi baxımından da mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bu dövrdə Bağdadda yetişən güclü ədəbi mühit əsrin türkdilli poeziyasının inkişafında mühüm rol oynamışdır. Təkcə onu qeyd etmək kifayətdir ki, əvvəlki əsrlərdən fərqli olaraq XVI yüzillikdə Bağdadda səksəndən artıq türkdilli sənətkar yaşayıb-yaratmışdır ki, onların da böyük əksəriyyəti azərbaycanlılar olmuşdur. Bağdad ədəbi mühitində yaşayıb-yaratmış sənətkarların çox az qisminin küll halında divanı dövrümüzə gəlib çatmışdır. Təbii ki, bu da XVI əsr Bağdad ədəbi mühitini tam və əhatəli təhlilə cəlb etməkdə müəyyən çətinliklər yaradır. Bu günə qədər hələ də Bağdadda yaşamış, həyatı, yazılı irsi tədqiq olunmayan bir çox türkdilli şair və ədiblər öz tədqiqatçılarını gözləyir.

Ruhi də Bağdad mühitinin ən istedadlı nümayəndələrindən biri olaraq ədəbiyyat tarixinə, Bağdad ədəbi mühitinin zənginliyinə öz adını yazmışdır. Ruhinin həyat və yaradıcılığı indiyədək Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında konkret olaraq dissertasiya işi kimi tədqiqata cəlb olunmadığı üçün mövzu aktualıq kəsb edir.

“Ruhi Bağdadının həyat və yaradıcılığı” mövzusunda yazılan tədqiqat işinin aktuallığını aşağıdakı konkret amillərlə izah etmək olar:

– Ruhi Bağdadın Azərbaycan ədəbi mühitində yetişməsinə, türkcə yazıb-yaratmasına, haqqında bir çox orta əsr qaynaqlarında məlumat verilməsinə baxmayaraq, adı Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə düşməmişdir.

Təqdim edilən elmi iş həm də bu sahədəki boşluğu aradan qaldırmağa xidmət edir.

Bağdad ədəbi mühiti XVI əsr türkdilli ədəbiyyatın inkişafında xüsusi mərhələdir. Bu əsr ədəbi-mədəni düşüncəyə Məhəmməd Füzuli kimi görkəmli şəxsiyyəti bəxş etmişdir. Məhəmməd Füzuli Bağdad ədəbi mühitinin zirvəsi olaraq bütünlükdə Şərq, Azərbaycan, türk xalqları və dünya ədəbiyyatı üçün əlçatmazlıq nümunəsidir. Ruhi Bağdadının də belə bir mühitdə yetişməsi mövzunun bir daha aktuallığının göstəricisidir.

– XVI əsr Bağdad ədəbi mühitinin zənginliyinə öz töhfələrini verən Əhdi, Şəmsi, Rindi, Hüseyni, Zöhdi, Muradi, Fəzli, Elmi, Kəlayi, Zəyeyi, Zehni, Zəmiri, Həsiri və digər azərbaycanlı şairlər də bu sıradadır. Əlbəttə bunlar Bağdad ədəbi mühitində yaşayan azərbaycanlı şairlərin bir hissəsidir. Ancaq mənbələrin günümüzə daşıyıb gətirdiyi bu sənətkarlar haqqında verdiyi bilgiler o mühiti daha geniş kontekstdə, həm də tipoloji müstəvidə təhlilə gətirməyin vacibliyini ortaya qoyur;

– Bağdad ədəbi mühitində yaşayan azərbaycanlı şairlərin Azərbaycan, ərəb, fars dillərində yazdıqları şeirlər klassik ənənənin özünəməxsusluqlarını, inkişaf tendensiyasını aydınlaşdırmaq üçün əsaslı material verir;

– Ruhinin “Divan”ı araşdırılarkən onun özündən əvvəlki və çağdaş ədəbiyyat nümunələri ilə bağlılığı, sonrakı dövr türkdilli poeziyaya göstərdiyi təsir, hətta Seyid Əzim Şirvani kimi sənətkarın da yaradıcılığına göstərdiyi təsir nəzərə çarpır. Ona görə də Ruhinin ümumtürk ədəbiyyatında qoymuş olduğu izlərinin öyrənilməsi indi ədəbiyyatşünaslığımız üçün aktual məsələlərdəndir;

– Ruhi yaradıcılığının Bağdadın Azərbaycan ədəbi mühiti kontekstində hərtərəfli elmi təhlili, ideya-mövzu qaynaqlarının araşdırılması və s. problemlərin həlli də bu tədqiqat işinin aktual məsələlərindəndir.

– Ruhinin həyatı, mühiti və yaradıcılığı kontekstində aparılan təhlillər ümumilikdə ədəbi prosesin axarını müəyyənləşdirmək, mühitin ümumi sənət düşüncələri ilə bağlı fikir və qənaətləri aydınlaşdırmaq baxımından xüsusilə əhəmiyyətli və aktualdır;

– Ruhi yaradıcılığını Məhəmməd Füzuli və Bağdadda yaşamış əsrin digər şairləri ilə müqayisəli tədqiqi ədəbiyyat tariximizin həmin dövrü barədə daha ətraflı fikir söyləməyə əsas yaradır;

Ruhi irsinin və XVI əsr Bağdad ədəbi mühitinin öyrənilməsi, tədqiqi sahəsində Azərbaycan, Türkiyə, Rusiya, Gürcüstan və Avropa alimlərinin gərəkli işləri vardır. Onlar Ruhinin həyat və yaradıcılığı, ədəbi mühiti haqqında təzkirələrin verdiyi bilgiləri, eləcə də ayrı-ayrı sənətkarların bizə gəlib çatan əsərlərinin geniş ədəbi ictimaiyyətə çatdırılması sahəsində ciddi addımlar atmışlar və bu gün də atmaqdadırlar. Bu işlər XIX əsrin ikinci yarısından həmişə artan sürətlə getmişdir. Məsələn, Ziya Paşanın “Xərabət”i, Ş.Saminin “Qamusül-ələm”i, M.Sürəyyanın “Sicili-Osmaniyyə”si, F.Rəşadın “Tarixi-ədəbiyyati-Osmaniyyə”si, B. Tahirin “Osmanlı müəllifləri”, Ə.Kabaklının “Türk ədəbiyyatı”, N.Banarlının “Rəsmli türk ədəbiyyatı tarixi”, A.Gölpınarlının “Nəsimi-Üsuli-Ruhi”, C.Akın “Ruhi Bağdadi: həyatı, ədəbi kişiliyi və Divanı” və s. əsərləri göstərmək olar.

Azərbaycanda Ruhi “Divan”ının əlyazması saxlanmadığından tədqiqatçılar onun əsərlərini xaricdə saxlanan əlyazmalar və nəşrlərin köməyi ilə araşdırmışlar. Bir dil abidəsi kimi Ruhinin “Divan”ına prof. Samət Əlizadə “XVI əsr Azərbaycan ədəbi dili” mövzusunda yazdığı doktorluq dissertasiyasında ilk dəfə nəzər yetirmiş və şairin “Divan”ını faktiki dil materialları sırasında tədqiq etmişdir¹.

Prof. Azadə Musayeva Sankt-Peterburqdan bir sıra qiymətli türk əlyazmaları ilə yanaşı Ruhi “Divan”ının diqqətdən kənarda qalmış naməlum nüsxəsini üzə çıxarmış, transfoneliterasiya etmiş, filoloji tədqiqatını aparmış və 2001-ci ildə şairin qəzəllərini nəşr etdirmişdir.² Türkoloq prof. Aydın Abi Aydın “Türk ədəbiyyatında satira” monoqrafiyasının “Klassik yazılı ədəbiyyatda satira” bölümündə³ və “Türkiyə ədəbiyyatı tarixi” kitabında Rühinin həyat

¹ Samət Ə.Q. XVI əsr Azərbaycan ədəbi dili / filologiya üzrə elmlər doktoru dissertasiyası) DD, –Bakı: –1992.

² Ruhi Bağdadi Divan. (əlyazma qaynaqları əsasında mətni nəşrə haz: filologiya üzrə elmlər doktoru Azadə Ş. Musayeva. – Bakı: Örnək, – c.1. – 2001. – 240 s.

³ Aydın Abi Aydın. Türk ədəbiyyatında satira (XIX əsrin axırları – XX əsrin əvvəlləri). – Bakı: Yazıçı, –1991, – s. 39-41.

və yaradıcılığından, həmçinin məşhur “Tərkibbənd”indən söz açmışdır⁴. Nəsimi irsinin tədqiqatçısı filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Səadət Şixiyeva Rühinin prof. A.Musabəyli tərəfindən hazırlanmış “Divan”ının transfoneliterasiyasına müraciət edərək qarşılaşdırmalar aparmışdır⁵.

Keçmiş sovetlər coğrafiyasında Ruhi irsinə maraq ardıcıl deyil, ötəri olmuşdur. Gürcü şərqşünas E.Cavelidzenin “Ruhi Bağdadi” (*həyatı, dünyagörüşü və lirikası*) monoqrafiyası Sovet ideologiyası fonunda yazılmasına baxmayaraq, adından göründüyü kimi, konkret olaraq şairə həsr edilmişdir⁶. Rusiyalı türkoloq E.İ.Maştakova “Türk ədəbiyyatında satira və yumor tarixindən (XIV-XVII əsrlər)”⁷ monoqrafiyasının müvafiq bölməsində Ruhinin məşhur tərkibbəndinə diqqət yetirmiş və onun təhlilinə yer ayırmışdır.

Avropa müəlliflərindən J.F.Hammer (1774-1856) və Gibb “Osmanlı şeir tarixi”ndə (*Alman dilində*) Ruhiyə diqqət yetirmişlər⁸. Hammer Riyazi və Riza təzkirələrini təkrar etmişdir.

E.J.Vilkinson Gibb (1857-1901) Ruhini XVI əsrin Bağdadda yaşayan ən yaxşı şairlərindən biri sayır⁹. O, Əhdinin və Hammerin yazdıqlarına söykənərək yeni fikir deməklə Ruhinin həyatına nəzər salmış, sufi şeirlərdən tərtiblənmiş bir “Divan”ının varlığından, fəqət tərkibbəndilə şöhrət qazandığından, Bağdad mühitinin bəzi çalarlarını əks etdirən qitəsindən də söz açmışdır¹⁰.

⁴ Aydın Abi Aydın. Türkiyə ədəbiyyatı tarixi: [2 cildə]. / A. A. Aydın – Bakı: Təknur, – c.1. – 2010. – s 352.

⁵ Şixiyeva S. “Nəzirələrdə Nəsimi və Füzuli sözünün həmahəngliyi. // –Bakı: ”Şərqşünaslığın aktual problemləri” mövzusunda respublika elmi konfransının materialları. BDU, – 2002. – s. 232 – 234.s.

⁶ Джавелидзе Е. Д. Рухи Багдади (Жизнь, мировоззрение, лирика). Тбилиси: – 1968. –174 с.

⁷ Маштакова Е.И. Из истории сатиры и юмора в турецкой литературе (XIV-XVII вв.). –Москва: Наука, –1972. – с 140.

⁸ Hammer P.Geschicht der Osmanischen Dichtkunst, Vol. I-V. Pest, 1936–1938. – 733 p.

⁹ Gibb E.J. Wilkinson. A History of Ottoman poetry, II-VI. Londo,1953–1965. – 492 p.

¹⁰ Gibb E. J. Wilkinson. A History of Ottoman poetry, II-VI. Londo,1953–1965. – p 139.

Vyananın 1864-cü ildə tərtib edilmiş Gotha Ducal Kitabxanasının əlyazmalar kataloqlarında da Ruhinin adı və qəzəllərindən məlumat verilmişdir¹¹.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Dissertasiya işinin əsas obyektı Ruhi Bağdadinin Divanıdır.

Tədqiqatın predmeti XVI yüzillikdə yazıb-yaratmış, Bağdadın Azərbaycan ədəbi mühitində yetişmiş Ruhinin həyat və yaradıcılığının küll halında öyrənilməsi, eyni zamanda bəhrələndiyi və varisi olduğu özündən əvvəlki irsə, eləcə də müasiri olduğu ədəbi-bədii mühitə münasibətinin araşdırılmasından ibarətdir. Bunun üçün Ruhi yaradıcılığının ideya-mövzu çalarlarını və sənətkarlıq xüsusiyyətlərini tədqiq etmək bu elmi araşdırmanın əsas predmetidir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiya işinin əsas məqsədi Ruhinin həyatı və yaradıcılığının öyrənilməsidir. Mövzunun tam və hərtərəfli şəkildə dissertasiya işində öz həllini tapması üçün qarşıya qoyulan vəzifələr aşağıdakılardır:

- Ruhinin anadan olduğu Bağdad şəhəri, ədəbi, ictimai-siyasi mühiti, həyatı, dostları və müasirlərinə dair məlumatları araşdırmaq, həyat yoluna elmi-nəzəri aydınlıq gətirmək;

- Başqa bir mənbə olmadığı üçün öz əsərlərindən çıxış edərək Ruhinin həyatının bəzi məqamlarına və anadan olma tarixinə aydınlıq gətirmək;

- Şairin əsərlərinin toplanması, nəşri və tədqiqi məsələlərilə bilavasitə və ya dolayısı ilə bağlı olan materialları araşdırmaq;

- AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda mövcud olan əlyazma cümlərdəki Ruhiyə aid edilən şeirləri sərf-nəzər etmək;

- Ruhi dövrünün ictimai-siyasi, ədəbi mühitinin qısa xülasəsini işıqlandırmaq;

- Şairin həyatı ilə bilavasitə bağlı olan sipahi-əsgər zümərəsinə mənsubluğu, iştirakçısı olduğu döyüşlərin yaradıcılığına təsirini təhlil etmək;

¹¹ Perth W. Die Handschriften der Herzoglichen bibliothek zu Gotha. Wien, –1864, – p 172.

– Sənətkarın yazılı irsini öyrənməklə onun “Divan”ının və başqa əsərlərinin ən qədim əlyazma nüsxələrini əldə olan kataloqlar əsasında aşkarlamaq, divanın əlyazma nüsxələrinin geniş elmi təsvirini vermək;

– Ədibin divanının əlyazma, əski və müasir çap nüsxələrini müəyyənləşdirmək;

– Şairin lirik irsini araşdırmaq, müxtəlif janrlarda qələmə aldığı divanındakı şeirlərin üslub, ideya və məzmun xüsusiyyətlərinin təhlilini vermək;

– Şairin qəsidələri, müsəddəsləri, tarixləri, məşhur “Tərkibbənd”i, qitələri və digər şeirləri ilə bağlı araşdırma aparmaq, nümunələr əsasında onların məziyyətlərini göstərmək;

– Ruhinin mənzum məktubları haqqında geniş məlumat vermək;

Tədqiqat metodları. Araşdırma klassik ədəbiyyat tədqiqatçıların əsərlərində müəyyən olmuş prinsiplər və aşağıdakı metodlar ilə aparılmışdır:

- fakt və materialların toplanaraq sistemləşdirilməsi;
- sistemli təhlil və şərh;
- müqayisəli təhlil və tarixi-müqayisəli yanaşma;
- ümumiləşdirmələr əsasında elmi nəticələrin əldə olunması və s..

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar. XVI əsrdə türkdilli poeziyanın görkəmli nümayəndəsi, Nəsimi və Füzuli yaradıcılığının istedadlı davamçısı Ruhinin ədəbi irsini Türkiyə tədqiqatçıları osmanlı-türk ədəbiyyatına daxil edirlər. Nümayəndələrinin əksəriyyətinin Azərbaycan türkcəsində yazıb-yaratdığı Bağdad ədəbi mühitində yetişdiyinə, görkəmli Azərbaycan şairlərinin təsiri altında olduğuna, əsərlərinin dilində Azərbaycan türkcəsinin elementləri bariz şəkildə özünü göstərdiyinə görə şairin ədəbi irsini eyni zamanda Azərbaycan ədəbiyyatına aid etmək lazımdır.

Ruhi Bağdadinin həyat və yaradıcılığını tədqiq etmək və mövzunu tam şəkildə əhatə etmək üçün müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar aşağıdakılardır:

– Bir çox tədqiqatçılar Füzuli Bağdadi, Əhdi Bağdadi, Şəmsi Bağdadi, Hüsni Bağdadi, Hüseyni Bağdadi, Rindi Bağdadi, Fəzli Bağdadi, Elmi Bağdadi, Kəlamı Bağdadi, Zəyəyi Bağdadi, Zəhni

Bağdadi, Zöhdi, Muradi Bağdadi, Zəmiri, Həsiri və s. kimi sənətkarları yetişdirən Bağdad ədəbi mühitini Azərbaycan ədəbiyyatına aid edirlər. Ruhi Bağdadi də bu mühitdə yetişmiş, istedadını əsasən bu mühitdə cılamışdır;

– Bir sıra təzkirələrin, eləcə də Ruhi əsərlərinin köməyi ilə şairin həyat yolu barədə müəyyən məlumat əldə etmək mümkündür. Ruhinin atası Məhəmməd Qanuni ordularının Bağdadın 1534-cü ildə fəthi zamanı bəylərbəyi Ayas Paşa ilə birlikdə Bağdada gəlmiş rum elli bir əsgər olmuşdur. Bağdadda doğulub-böyüdüüyü üçün o Bağdadlı Ruhi kimi tanınmış və bu şəhəri öz şəhəri hesab etmişdir;

– Divanındakı şeirlərindən aydın olur ki, şair özü də atası kimi osmanlı ordusunun sipahi, atlı qoşun hissələrinə daxil olmuş, Osmanlı ordusunun bir sıra yürüşlərində iştirak etmişdir. Şeirlərindən aldığımız məlumata görə ona Şirvanda torpaq sahəsi bəxş edilsə də o, bundan imtina etmişdir. Şeirlərindən Ruhinin Bağdadın bir sıra yüksək vəzifəli şəxsləri, şəhərin şair və alimləri ilə yaxın münasibətlərdə olduğu görünür. Qaynaqlar həyatı müxtəlif yerləri gəzib-dolaşmaqda keçirən Ruhinin 1606-cı ildə Şamda vəfat etdiyini göstərir;

– Ruhini sənət aləmində tanıdan onun türkcə “Divan”ıdır. Müxtəlif nüsxələr üzərində aparılan araşdırmalar göstərir ki, şairin divanı 40 qəsidə, müxtəlif şəxslərə həsr etdiyi 6 mərsiyə, 2 tərkibənd, 4 tərcibənd, 3 müəşşər, 2 müsəmma, 8 müsəddəs, 5 müxəmməs, 34 tarix, 2 mürəbbə, 4 mənzumə, 1115 qəzəl, 28 rübai və 26 qitədən ibarətdir;

– Ruhi Divanının Türkiyə, Avropa və Rusiya kitabxanalarında saxlanan çoxsaylı əlyazmaları onun yaradıcılığının kifayət qədər geniş yayıldığını göstərməkdədir;

–Ruhinin Divanı ənənəvi qaydada tərtib edilmişdir. O, müraciət etdiyi hər bir poetik janrda dəyərli əsərlər yazmağa qadir olan istedadlı şair olduğunu sübut etmişdir;

–Ruhi şeirlərinin mövzu dairəsi genişdir. Onun lirik-aşıqanə qəzəlləri ilə bərabər savaşı səhnələrini əks etdirən ictimai məzmunlu qəsidə və tərkibəndləri də diqqəti cəlb edir. Şairin məşhur “Tərkibənd”i bütövlükdə türk poeziyasında ictimai tənqidi satiranın ən mükəmməl nümunələrindən biri hesab olunur;

–Ruhi ictimai mövzulu şeirlərində dövrünün qüsurlarını, riyakar insanlarını, mal-mülk hərislərini kəskin bir dillə, yığcam ifadələrlə tənqid etmişdir. Bağdad şəhərinin nizamsız idarə edilməsi, məmurların insafsızlığı şairin satirik qələminin hədəfi olmuşdur;

–Ruhi Bağdadi şeirlərinin ətraflı araşdırılması göstərir ki, türk dilinin (*Azərbaycan türkcəsinin*) incəliklərini, klassik poetika elminin qayda-qanunlarını gözəl bilmiş, poetik fiqurlardan məharətlə istifadə etmiş, yüksək sənətkarlıq nümayiş etdirmişdir;

–Böyük Füzulini yetişdirən Bağdad ədəbi mühitinin nümayəndəsi Ruhi Bağdadinin ədəbi irsi, anadilli “Divan”ı XVI əsr Azərbaycan-türk şeirinin nümunəsi kimi nəzərdən keçirilməli və ədəbiyyat tariximizə salınmalıdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. “Ruhi Bağdadinin həyat və yaradıcılığı” mövzusunun araşdırılması zamanı əldə olunan elmi yeniliklər aşağıdakılardır:

– Ruhi yaradıcılığı dövrün digər sənətkarları kimi XVI əsr ədəbiyyatına xas olan bütün spesifik cəhətləri özündə əks etdirir. Lakin şairin həyat və yaradıcılığı indiyədək tam halda elmi tədqiqata cəlb edilməmişdir. Şözü gedən əsrin ədəbi prosesinə həsr edilmiş araşdırmalarda şairin yaradıcılığına geniş toxunulmamış, həyatından isə ümumi şəkildə bəhs edilmişdir;

– İlk dəfə məhz bu tədqiqatda Ruhinin həyatının ayrı-ayrı məqamları, şeirlərinin bədii-sənətkarlıq xüsusiyyətləri haqqında məlumat verilmiş, şairin ədəbi irsinin nəşr və tədqiq tarixi izlənilmişdir;

– Ruhinin lirik yaradıcılığı ilk dəfə sistemli şəkildə elmi tədqiqata cəlb edilmiş, şeirlərinin ideya-mövzu xüsusiyyətləri, janr əlvanlığı araşdırılmışdır;

– Şairin lirik yaradıcılığı klassik poetika qanunları əsasında, həm özündən əvvəlki, həm də yaşadığı dövrün ədəbi prosesi ilə qarşılıqlı və müqayisəli şəkildə araşdırılmışdır;

– Ruhinin lirikasında müşahidə olunan və digər müasirlərindən fərqli olaraq daha aydın şəkildə nəzərə çarpan təsəvvüf fəlsəfəsinin izləri, sufiliklə bağlı gözəllik simvolları (*xətt, xal, yanaq, qaş və s.*) konkret nümunələr əsasında tədqiq edilmişdir;

– Tədqiqatımızda ilk dəfə Ruhi Divanı ətraflı şəkildə araşdırılaraq şairin Azərbaycanla bağlı olan məqamları geniş nəzərdən keçirilmiş və bu bağlılığa aydınlıq gətirilmişdir;

Mənbələrdə hərbi xidmətdən sonra Ruhinin çətinliklə keçən bir həyat yaşadığı qeyd olunur və vurğulanır ki, Şirvanın Çalı kəndi ona dolanısq üçün bağışlanmışdır. Araşdırmada bu kəndin şairə verilmə səbəbinin Azərbaycanla bağlılığından irəli gəldiyi fakt olaraq göstərilmiş, qitələrindəki bu barədə müəyyən məlumatlar ilk dəfə üzə çıxarılmışdır. Şairin Azərbaycanın Qarabağ bölgəsi ilə bağlı olan nadir bir beyti xüsusi olaraq nəzərdən keçirilmişdir:

*Xoş buydur saçın Qarabağ ölkəsimidir,
Kəskin axar gözüm yaşı, abi-Arazmıdır?!¹²*

– Ruhi yaradıcılığının dil sənətkarlıq xüsusiyyətləri haqqında ətraflı fikir söylənilmişdir;

– Ruhi Bağdadının doğum tarixi dəqiqləşdirilmişdir və s. **Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti.** Dissertasiya işinin əsas müddəaları və nəticələri aşağıdakı hallarda tətbiq və istifadə oluna bilər:

– Türkiyə və Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin, xüsusilə, divan poeziyasının inkişaf mərhələlərinin araşdırılmasında;

– İraqda yaşamış azərbaycanlı sənətkarlarının həyat və yaradıcılığına dair monoqrafiyaların hazırlanmasında;

– Ali məktəblərin şərqşünaslıq və filologiya fakültələri üçün hazırlanan proqram, dərslik və dərs vəsaitlərinin tərtibində;

– Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi üzrə müəyyən mövzuların tədrisində və elmi-pedaqoji fəaliyyətdə;

Tədqiqat işinin aprobasiya və tətbiqi. Tədqiqat işi AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun “Multidissiplinar əlyazmaların tədqiqi” və “Türkdilli əlyazmaların tədqiqi” şöbəsi ilə birgə müzakirə edilmişdir.

¹² Ak, Coşkun. Bağdatlı Ruhi divanı. Karşılaştırmalı metin. c. 1–II. –Bursa: Uludağ Üniversitesi Yayınları, –2001. – s 542.

Dissertasiyanın əsas məzmunu müəllifin nəşr olunmuş elmi məqalələrində, Respublika və beynəlxalq elmi konfranslardakı məruzələrində və üç monoqrafiyasında öz əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Tədqiqat işi AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun “Türkdilli əlyazmaların tədqiqi” şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiya işinin strukturu və ümumi həcmi. Dissertasiya Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən qoyulan tələblərə uyğun qaydada yazılmışdır.

Dissertasiya işi giriş (15 973 şərti işarə), 3 fəsil (birinci fəsil üç paragraf – 88356 şərti işarə; ikinci fəsil üç paragraf – 74528 şərti işarə; üçüncü fəsil dörd paragraf, üç bənd – 97230 şərti işarə) nəticə (7670), istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Dissertasiya işinin ümumi həcmi 283757 şərti işarədir.

DİSSERTASIYA İŞİNİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiya işinin “**Giriş**” hissəsində mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsindən bəhs edilmiş, tədqiqatın obyekti və predmeti, məqsəd və vəzifələri, metodları müəyyən edilmiş, müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar göstərilmiş, dissertasiya işinin elmi yeniliyi, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti əsaslandırılmışdır.

“**Ruhi Bağdadinin dövrü və həyatı**” adlanan birinci fəsil üç paraqraftan ibarətdir. “**Ruhinin dövrü və ədəbi mühitinin ümumi mənzərəsi**” adlı birinci paraqrafta XVI əsrdə Osmanlı və Azərbaycan Səfəvi dövlətlərində yaranmış ictimai-siyasi durum icmal şəkildə nəzərdən keçirilmiş və yaranmış vəziyyətin təbii olaraq hər iki ölkənin iqtisadi və mədəni inkişafına təsiri məsələləri geniş şəkildə şərh edilmişdir. Burada Osmanlı və Azərbaycan Səfəvi ədəbi-bədii təfəkkür axınının başlıca xüsusiyyətləri, özünəməxsus spesifik cəhətləri araşdırılmışdır. Qeyd edilmişdir ki, Ağqoyunlu, Osmanlı, Səfəvi hakimiyyətinin ədəbiyyata, elmə, mədəniyyətə olan həssas münasibəti mühitin ümumi axarına bu və ya digər dərəcədə təsirsiz ötürməmişdir. Şah İsmayıl Xətəinin (*Səfəvilərdən*), İkinci Bəyazidin, Yavuz Sultan Səlimin, Qanuni Sultan Süleymanın, Sultan İkinci Səlimin, Sultan Üçüncü Muradın (*Osmanlılardan*), Babur

şahın (*Türk-Moğol imperiyasından*) sənətə, ədəbiyyata olan meyilliliyi (*himayədarlığı*) məsələnin bir tərəfi idisə, onun digər tərəfində bu hökmdarların birbaşa bədii yaradıcılıqla məşğul olması da mühüm funksiya ilə müəyyənləşir. Siyasi mübarizələrə və müharibələrə baxmayaraq İstanbul, Herat, Bağdad, Təbriz şəhərləri, Orta Asiyadakı mərkəzlərlə mədəni əlaqələr davam etmiş, dünya mədəniyyət xəzinəsinin incilərinin meydana gəlməsində Bağdadın xüsusi yeri olmuşdur. Böyük sənətkar Ruhi də yaradıcılığında Bağdadı “*Övliya bürcü*” kimi təqdim etmişdir:

*Övliya bürcünə gəldin yenə, çün layiq odur,
Bərmurad olə qapundə şüərayi-Bağdad* ¹³.

Osmanlı imperiyası irq və millət fərqiə varmadan bütün vətəndaşlarına bu dövrdə eyni münasibət göstərmiş, şeirdə olduğu kimi təzkirəçilik, tarixçilik, mənsur hekayə sahəsində də parlaq əsərlər yaranmış, Zati, Lami, Üsuli, Ahi, Nihani, Behiştî Sinan Cələbi, Xəyalî, Fiqani, Kamal Paşazadə, Sağari, İshaq Cələbi, Cəlilî, Ağhi, Baki, Məhrəmi, Nəzmi və b. sənətkarlar yetişmiş, zaman keçdikcə Osmanlı şairlərinin dilində Nəsimi və Füzulinin güclü təsiri qalmışdır. Böyük şəxsiyyətlərlə təmsil olunan bu dövr qaynarlığı və bir növ intibah düşüncəsinin görünüşü ilə ciddi məzmun daşıyır. Bu zənginliyin qaynarlığında və üslub rəngarəngliyinin yeni keyfiyyətlərlə səciyyələnməsində siyasi mühitin də müstəsna xidmətləri olmuşdur. Bu əsrdə siyasi inkişafı yanaşı dövlətin bütün sahələrində də inkişaf və irəliləyiş özünü göstərmiş, Avropa ölkələri Osmanlıların üstünlüyünü qəbul etmiş, elçilər göndərərək müxtəlif yardımlar istəmişlər: “*Bu əsrdə Osmanlı dövləti bütün Türk İslam dünyasının sevgisini və heyranlığını qazanmış, bir sakitlik və güvənli diyar kimi tanınmışdır. Türk-İslam ölkələrinin hər küncündən Osmanlı torpaqlarına üz tutmuş alim və sənətkarlar da ölkədəki elm və sənətin millətlərarası bir dəyər və şöhrət qazanmasına vasitəçi olmuşdur*” ¹⁴. Bu dövrdə Türk poeziyası

¹³ Ak Coşkun. Bağdatlı Ruhi Divanı. karşılaştırmalı metin. Cild: 1-2. Bursa: Ulu-dağ Üniversitesi Yayınları, 2001, s 142.

¹⁴ Banarlı N. Sami, Resimli Türk edebiyatı tarihi. İstanbul. – c.1. – 1971, – s.569.

*“məzmunu və quruluşu baxımından türkləşdi, şeirdə musiqi, söz və səs gözəlliyi artdı. İstanbul tam bir mədəniyyət mərkəzinə çevrildi”*¹⁵.

XVI yüzillikdə Osmanlı türkcəsi klassik və yazı dili olaraq danışq dilindən ayrılmışdır. Füzuli “Divan”ının dibaçəsindən (*başlanğıc*) görürük ki, artıq XVI əsrdən başlayaraq türk dillərində ayrılma prosesi başlamışdır.

Birinci fəslin ikinci paraqrafı **“Bağdad ədəbi mühitində azərbaycanlı sənətkarlar”** adlanır. Bu fəsildə XVI əsrdə Bağdadda yaşamış azərbaycanlı sənətkarların həyat və yaradıcılığından bəhs edilir. Göstərilir ki, Bağdadda soydaşlarımız zəngin mədəniyyətə malik olmuş və bu mühitdə Füzuli, Əhdi, Şəmsi, Hüsni, Hüseyni, Rindi, Fəzli, Elmi, Kəlamı, Zəyəyi, Zəhni, Zöhdi, Muradi, Ruhi, Zəmiri, Həsiri və s. kimi görkəmli ədəbi simalar yetişmişdir.

Göründüyü kimi XVI əsrdə Bağdadda yaranan Azərbaycan poeziyası ədəbiyyat tariximizin bütöv bir hissəsidir və Azərbaycan ədəbiyyatının bir hissəsinin Bağdadda formalaşması heç də təsadüfdən irəli gəlmirdi. İraqın bütöv tarixi boyu əhalisinin 3 əsas xalqlarından biri azərbaycanlılar olmuş və indinin özündə belə İraqın Mosul, Kərkük, Tələfər, Sincar bölgələrində azərbaycanlılar yaşayır.

Bağdadda Azərbaycanla bağlı sənətkarlar və Azərbaycan ədəbi mühiti haqqında XVI əsrdən başlayaraq yazılan təzkirələrdə çox qiymətli materiallar olsa da, Əhdinin “Gülşəni-şüəra” təzkirəsi və İsmayıl Hikmətin ədəbiyyat tariximizin indiyədək qiymətli tədqiqi olan “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” tədqiqat obyektinə yanaşma, təhlil və üslubu, gəldiyi nəticələri ilə əvəzsizdir. On altıncı yüzillik Bağdadda yazıb-yaratmış Azərbaycan şairləri anadilli türk ədəbiyyatın inkişafında mühüm rol oynamış, doğma dillərini, adət-ənənələrini qoruyub saxlamışlar. Bu şairlərin təzkirə səhifələrindən günümüze qədər gəlib çatmış şeir nümunələri onlar haqqında geniş fikir yürütməyə, yaradıcılıqlarını ətraflı təhlil etməyə imkan verməsə də deməyə haqq verir ki, Bağdadın azərbaycanlı sənətkarları Azərbaycan torpağı, Azərbaycan mədəniyyəti ilə sıx bağlı olmuş, Azərbaycan ədəbiyyatından faydalanaraq pərvəriş tapmışlar.

¹⁵ Aydın, Abi Aydın. Türkiyə ədəbiyyatı tarixi: [2 cildə] / A. Abi. Aydın – Bakı: Təknur, – c.1. – 2010. – s. 308.

Ruhinin müasirləri də ən azı onun qədər güclü və tanınan sənətkarlar olmuş və bu da təbii olaraq onun yaradıcılığına öz müsbət təsirini göstərmişdir.

Birinci fəslin üçüncü paragrafı “Ruhinin həyatı” adlanır və burada onun haqqında məlumat verən ilkin qaynaqlar araşdırılmış, doğum tarixi, hansı ailəyə mənsub olması və həyatının ayrı-ayrı məqamlarına aydınlıq gətirilmişdir. Burada göstərilir ki, Ruhinin təkcə ədəbi irsinin deyil, eləcə də həyatının elmi araşdırılmasında əsaslı obyekt, sözsüz ki, onun türkcə Divanıdır. Şairin Divanında və ayrı-ayrı cümlələrə səpələnmiş şeirlərində şəxsi həyatına dair azacıq da olsa, bilgiyə rast gəlmək olur. XVI əsrdən başlayaraq yazılan müxtəlif qaynaqlarda – təzkirə, cümg, tarixi mənbə, bibliografiya, ensiklopediya, əlyazma katoloqlarında Ruhi haqqında müəyyən məlumat verilmiş, şeirlərindən nümunələr göstərilmiş, bu məşhur sənətkar bir ictimai tənqid və təfəkkür şairi kimi yad edilmişdir. Şairin doğum tarixi ilə bağlı ədəbi-mədəni fikrin görkəmli nümayəndələrindən təzkirəçi Q. Çələbi, Ətai, M. Riyazi, K. Çələbi, Q. Salimin, Əsrar Dədə, M. Efendi, Z. Paşa, Ş. Sami, M. Sürəyya, görkəmli ədəbiyyat tarixçiləri F. Rəşad, B. Tahir, Ə. Kabaklı, N. Banarlı, N.Öztorpaq, E.Gibb, C. Ak və b. müxtəlif mülahizələr irəli sürmüş, onun təxmini olaraq 1534-cü ildə anadan olduğunu göstərmiş, ədibin doğum tarixini konkretlik gətirə bilməmiş, Əhdi Bağdadinin məlumatlarını cüzi fərqlərlə təkrarlamışlar.

Beləliklə, tədqiqat işində bu qənaətə gəlinir ki, Ruhinin 1534-cü ildə doğulması ilə bağlı fikirlər yanlışdır. Şairin həyatı haqqında məlumat verən ilkin mənbə Əhdinin “Gülşəni-şüəra” təzkirəsidir: *“Bagdadidür amma əsli pak-nihadi və nəşəbi fərruh-nijadi Rumidir. Zira ki, validi-əkrəmi-sabıqan mərhum Sultan Süleyman zamanında vilayəti-Bağdadda bəylərbəyi olan Ayas Paşanın bəndələrindən olub. Bağdadda könüllü bölüğüne keçib evlənmişdir. Məzkur Ruhi Bağdadi vücudə gəlməgin Bağdadi yad olundu...”*¹⁶.

Ruhinin 1544-45-ci ildən sonra anadan olması ilə bağlı ədəbi-mədəni fikrin A.Gölpınarlı və E.D.Cavelidze kimi görkəmli

¹⁶ Əhdi və Gülşəni Şuarası /inceleme-metin/. haz. S.Solmaz. – Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, –2005. – s 198.

tədqiqatçı alimlərinin mülahizələri də maraq doğurur: “*Bağdatlıdır. Asıl adı Ruhidir. Babasının Bağdat Valisi Ayas Paşanın adamlarından olduğu biliniyor. Ayas Paşanın 1545 yılında Bağdat valisi olduğu devlet kayıtlarında görünüyör. ...Bu bakımdan Bağdatlı Ruhinin yuvarlak hesaplə 1545 yılından sonra doğmuş olması gerekiyor*”¹⁷. Gölpınarlının bu fikrini gürcü şərqşünas E.D.Cavelidze də təsdiq edir¹⁸

Ruhinin doğum tarixi ilə bağlı bəlkə də, ən doğru məlumat Gelibolulu Mustafa Əlinin (1541-1600) “Kühül-ahbar” əsəridir. Əli 1585-ci ildə Bağdada gələndə onu qarşılayanların içində Ruhi də olmuşdu. Əli, Ruhini “*nev-həvəslərdən*”¹⁹ (*şeyrə böyük həvəs göstərən gənclərdən*) biri olaraq xarakterizə edir. Əli “Kühül-ahbar”da bildirdiyinə görə, Bağdada getdiyi zaman 30-a yaxın şair ona qəsidə, tarix və qəzəl təqdim edir: “*...doqquz yüz doxsan üçüncü ildə Bağdada xəzinə dəftərdarı təyin olunub gəldim. Mənim gəlişimə xoş münasibət göstərən otuzdan artıq dost şairlər mənə qəsidə, tarix və qəzəl təqdim etdi. Haqqında çox eşitdiyim Əhdi də onların arasında idi. Və o cümlədən onların başında gələn Molla Tərzi və şeyrə böyük həvəs göstərən gənc Ruhi gəlmiş idi*”²⁰. 1585-ci ildə Bağdada gələn Əlini qarşılayan Ruhi, onun şeyrinə nəzirə yazmaqla kifayətlənmir, Əlinin Bağdada dəftərdar təyin olunması ilə bağlı bir qəsidə də qələmə alır. Əli Bağdada gələndə Ruhinin 41 yaşı olmasına onun digər şeyirlərində və qeydlərində də işarələr var.

Ruhinin dövrünün tanınan şəxsiyyətlərinə ünvanladığı məktubları, zamanın hadisələrini özündə ehtiva edən tarixləri, ictimai məzmunlu şeyrləri, eləcə də bir sıra tədqiqatlarda verilən məlumatları ümumiləşdirilərək belə bir nəticə əldə edilmişdir ki, şair 1544-ci ildə Bağdadda anadan olmuş, əsl adı Osman, atasının adı Məhəmməddir.

¹⁷ Gölpınarlı A. Nesimi-Usuli-Ruhi. İstanbul, Var.Yay.Evi.1953, – s. 23.

¹⁸ Джавелидзе Елизабер Дмитриевич. Рухи Багдади (Жизнь, мировоззрение, лирика). Тбилиси, 1968, – с.57.

¹⁹ Schmidt, Joannes, Pure Water FOR Thirsty Muslims, Oosters Instituut, Leiden, – 1991: –p 103.

²⁰ İsen, Mustafa. Gelibolulu Mustafa Ali “Kühül ahbar”ın Tezkire Kismı.–Ankara: –1994. – s 319.

Şeirlərindən də aydın olur ki, şair atası kimi sipahi, atlı-qoşun (*hərbçi*) tayfasındandır. Təhsilini Bağdad və ondan kənarda aldığı təxmin edilsə də, haralarda və kimlərdən dərs aldığını göstərən dəqiq məlumat yoxdur. Şeirlərində bir neçə dəfə Hərizadə Molla Əhməddən dərs aldığını bildirir. Ruhinin ölüm tarixi haqqında bütün qaynaqlar eyni məlumatı söyləyir: belə ki, o, h.1014-cü (m.1605-1606) ildə Şamda vəfat etmişdir. Şairin vətəninə qarış-qarış gəzmək istəməsi, ömrünün sonuna qədər vəzifədə qalması, Ruhinin həyat fəlsəfəsi ilə bağlı idi. Ruhiyə hərbi xidmətlə bağlı iş son dərəcə önəmli idi. Xidmətində olduğu paşaların ətrafındakı mədəni mühitdən mütəmadi yararlandığını da yaradıcılığında əks etdirir.

XVI yüzillikdə Füzuli və Əhdidən sonra Bağdadda Azərbaycan ədəbi mühitinin yetirdiyi, türkcə əsərlərinin toplusu, əlyazmaları əldə edilən üçüncü böyük sənətkar sözsüz ki, Ruhi Bağdadidir. Belə ki, əsrlər boyu klassik türkdilli şeirə bir məktəb olan Füzuli şeiriyatı məhz o dövrə təsadüf edir və bu da Füzuli kimi böyük şairlə eyni məkanda yaşamış Ruhi üçün böyük stimul vermişdir.

II fəsil “Ruhi Bağdadinin “Divan”ının əlyazma nüsxələri və quruluşu” adlanır. İkinci fəslin birinci paragrafı **“Ruhi Divanının əlyazma nüsxələri”**ndən bəhs edilir və Ruhinin dünya kitabxana, əlyazma xəzinələri və muzeylərində saxlanılan “Divan”ının 30 əlyazma nüsxəsi haqqında məlumat verilir və M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda şairin 9 cümg, 1 məcmuədə şeirləri saxlanıldığı göstərilir. Qeyd olunur ki, “Külliyyatı-əşəri-Ruhi Bağdadi” (1870) nəşri indiyə qədər şairin yeganə toplum nəşri olaraq qalmaqdadır. İlk dəfə hicri 1287-ci ildə İstanbulda ərəb əlifbası ilə çap olunmuş, həmin nəşr tərəfimizdən Bakıya gətirilmişdir. Ruhinin qəzəllərinin sayı baxımından ən iri həcmli əlyazma İstanbul Topqapı Sarayı Muzeyindəki 765 şifrlı nüsxədir.

İkinci fəslin ikinci paragrafı “Ruhi Divanının quruluşu” adlanır. Ruhinin “Divan”ı dördü mənzum məktub olmaqla 40 qəsidə, 6 mərsiyə, 1 tərkiqbənd, 1 tərziqbənd, 3 müəşşər (*onluq*), 2 müsəmmən (*səkkizlik*), 7 müsəddəs (*altılıq*), 1 müxəmməs (*beşlik*), 2 mürəbbə, 3 dəyişən beytli mənzumə, 1 müəmma, 94 tarix, 8 təxmisi, 1115 qəzəl, 28 rübai, 26 qitədən ibarətdir. “Divan”dakı qəzəllərin sayı 29 hərfi əhatə edir. Bir sıra klassiklərin divanlarından fərqli

olaraq Ruhi Divanında müxtəlif janrlarda olan şeirləri cəmlənib. Ruhinin yalnız qəzəllərinin toplandığı əlyazma nüsxələri də mövcuddur ki, bunlardan biri Vatikan Apostol kitabxanasında saxlanılır²¹. Şairin şeirlərinin quruluşu da diqqəti cəlb edən məsələlərdəndir. Digər müasirləri ilə müqayisədə Ruhi qəzəllərində beytlərin sayı 8, 10 hətta 12 beytdən də artıqdır. Şair bir fikri müxtəlif variantlarda təkrar edir, daha geniş təsvirdən çəkinmir. Sələflərinin və müasirlərinin rədifləri ilə müqayisədə Ruhinin rədifləri daha orijinal səslənir. Eyni zamanda, mətləb üzərində daha ətraflı dayanır. Şeirlərini əsasən əruzun türkdilli poeziyaya daha doğma sayılan rəməl, müzare, müctəs, həzəc, rəcəz, xəfif, səri və hətta münserih, mütəqarib, kamil bəhrlərinin fərqli qəliblərində yazmışdır.

İkinci fəslin üçüncü paragrafı “Ruhi Divanının janr əlvanlığı” adlanır. Ruhinin “Divan”ı qəsidə, qəzəl, tərkibbənd, tərcibənd, müxəmməs, müsəddəs, mərsiyə, rübai, qitə, tarix, təkbeyt, fərd kimi klassik şeir nümunələri ilə zəngindir. Divanının müqəddiməsi ənənəvi dibaçə (*Allahın, Peyğəmbərin adı ilə başlayan giriş*) ilə başlayır.

*Var ümidim ki, edəm ruyi-dilarana nigah,
Məzhər et nuri-təcəllanə bəni, ya Allah* ²².

Şair burada Allahın qüdrətini, ülviyyətini, dünyanın və insanın yaradıcısı olmasını səmimiyyətlə tərənnüm edir. Qəsidələri dünya-yaranış, Allahın birliyi - tohid, həyata və hadisələrə baxış, sənət və sənətkarlara bağlı düşüncələr, çağdaşlarına obyektiv münasibətin əksi, Məhəmməd peyğəmbərin, Həzrəti Əlinin ləyaqət və müqəddəsliyi, İmam Hüseyn və İmam Həsənin mədhi yer alır.

Şüəliklə bağlı olan mərsiyəçilik də Ruhi yaradıcılığından da yan keçməmişdir. Şair ayrı-ayrı şəxslərə həsr etdiyi mərsiyələrində həmin şəxsin həyatını, şəxsiyyətini, onlara şəxsi münasibətini, kədər dolu hisslərini əks etdirir, Kərbəla müsibətinin baş verdiyi Məhərrəm ayına münasibət bildirir. Qəzəllərinin başlıca mövzusu sevgi ilə bağlı

²¹ Rossi Ettore. Elenco dei manoscritti Turchi della bibliotheca Vaticana. Vaticana, 1953.

²² Ak Coşkun. Bağdatlı Ruhi divanı. karşılaştırmalı metin. Cild: 1-2. Bursa: Uludağ Üniversitesi Yayınları, 2001, –s. 61.

olsa da, bu lirik şeir parçalarında həyatın başqa sahələrindən də söhbət açmış, fəlsəfi-ictimai ideyalarını tərənnüm etmişdir. Dil Ruhi “xəzinəsi”nin və sənətinin açarıdır. Şairin sənət xəzinəsinin hikmət qapıları doğma türk dilində açılır:

Dilin əmdir,- desəm, dersən:- Sana gəlməz, o mərcandır!

Həqarətdə nəzər qılma, bənim ruhum umar, candır ²³.

Füzulidən sonra XVI əsr şairlərindən Ruhinin qəzəllərində çox zəngin qafiyələrə rast gəlirik. “*Bana, gör, odur, edər, eylər, yoxdur, verir, var, biz*” və s. rədiflərlə birdən çox qəzəlləri vardır. Məsələn: 11 qəzəl “*Yoxdur*”, 21 qəzəl “*Var*” rədifi ilə yazılmışdır. Bəzən “*qeydin çəkmərik*”, “*andım ağladım*”, “*nə acəb yerdir*” kimi birdən çox rədiflərlə yazılmış qəzəllərinə də rast gəlirik. Ruhiyə görə qəzəldə sevgili elə canlı və səmimi anladılmalıdır ki, oxuyanlar qəzəlin təsiriylə sevgilini görmədən ona aşıq olsun.

Müəssər, müsəmmən, müsəddəs şairin yaradıcılığında fələkdən şikayət, vəfasızlıq, eşq və ızdırab kimi mövzuları əhatə edir. Ruhinin qitə və rübailəri isə ictimai-siyasi, elmi-fəlsəfi məzmunudur.

Divanında yer alan 7 mürəbbə həm məhəbbət, həm də ictimai-siyasi mövzulardadır. Şair yaradıcılığı boyu qəzəl və qəsidiyə daha çox üstünlük verdiyi açıq-aydın hiss olunur ki, bu da dövrün ədəbi prosesinin ab-havasına tam uyğun idi. XVI əsr ədəbi prosesində dövrün ictimai-siyasi hadisələri və şəxsiyyətləri tam reallığı ilə bədii təzahürünü tapır, realist təsvir istər məhəbbət mövzularında, istərsə də siyasi-ictimai mövzularda özünə yol açmağa başlayırdı. Ruhinin qəhrəmanı yüksək mübaligə və təşbihlərlə vəsf olunmuş ümumiləşmiş aşıq obrazıdır. Bu aşıq əslində şair fikirlərinin tərcümanıdır. Onun məhəbbətini yalnız qadına, gözələ olan sevgi ilə məhdudlaşırmaq olmaz, şairi daha böyük, daha qlobal problemlər düşündürür: cəmiyyətdə insanların bir-birinə münasibəti və bu münasibətdəki geriliklər. Cəmiyyətin və bütövlükdə kainatın qurtuluş yolunu məhəbbətdə tapan aşıq bu yolda özünü fəda edir. Ruhi

²³ Musabəyli, Ş. A. Ruhi Bağdadi: mühiti, həyatı, poetikası və Divanı (əlyazma qaynaqları əsasında) /A. Ş. Musabəyli. – Bakı: Elm, – 2005. – s 98.

şairinin bu xüsusiyyətləri klassik şeir ənənələrini üstələmiş və realizmə doğru daha bir addım atmışdır.

“Ruhi Bağdadi yaradıcılığının sənətkarlıq xüsusiyyətləri və mövzu dairəsi” adlı üçüncü fəsil dörd paragraf, 3 bənddən ibarətdir. Birinci paragrafda **“Ruhi yaradıcılığının sənətkarlıq xüsusiyyətləri”**ndən bəhs edilir. Göstərilir ki, Ruhi əsl şöhrətini məşhur tərkiqbəndi ilə qazansa da, əsərlərinin hər biri ayrı-ayrılıqda və hamısı birlikdə bir çox səbəblərə görə maraq doğurur. Şairin poetik irsində dövrün nöqsanlarına qarşı etiraz və üsyankar ruh Nəsimidən, dərin lirizm isə Füzulidən gəlir. Ruhi Füzuli şeirinə yalnız formaca deyil, məzmunca da çox yaxınlaşmışdı. Ruhinin dili o dərəcədə Füzuli dilinin varisidir ki, hər iki şairin divanının ilk qəzəlinin birinci misrası ərəbcə verilir və məzmunca da uyğun gəlir. Füzulinin qəzəlləri *“Qəd anarəl-eşqü lil-üşşaqu minhacəl hüda”*²⁴, yəni eşq aşiqlər üçün hidayət yolunu işıqlandırdı, beyti ilə, Ruhinin qəzəlləri isə *“Qəd bəda min əksi-kasil-eşqi-ənvaril-hüda”*²⁵, yəni, eşq bədəsinin əksindən daha hidayət işıqları göründü, beyti ilə başlayır.

Ruhinin Divanı onun dünyagörüşünü, sənətkarlıq xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmağa imkan verir. Şairin yaradıcılığında həyatın, təbiətin gözəlliyi öz əksini tapmış, sənətdən, sənətkardan və həyatda insan üçün nə varsa, hamısından yazılmışdır. Hətta Osmanlı olsa belə, yaradıcılığında Azərbaycan türkcəsinin elementləri açıq-aydın görünür. Şairin yaradıcılığı XVI əsr Azərbaycan ədəbi dili və onun tarixi qrammatikasına dair özünəməxsus dil faktları ilə zəngindir. Bu cür dil faktlarının çox qismi özünü feilin zaman kateqoriyasında göstərir. Məsələn:

*Əcəb gördüm dənə dəhri həman gəm xəradir guya,
Gələn əlbəttə bir gəm hasil eylər, şadman getməz.*

Burada “gördüm” ifadəsi *şuhudi keçmiş* zamanda işlədilmişdir

26.

²⁴ Füzuli, M. Seçilmiş əsərləri: [6 cildə] / M. Füzuli, tərt. ed., H. Araslı, red., T.Kərimli. –Baki: Şərq-Qərb, – c.1. – 2005. –s 37.

²⁵ Ak Coşkun. Bağdadi Ruhi divanı. karşılaştırmalı metin. Cild: 1-2. Bursa: Uludağ Üniversitesi Yayınları, 2001, –s 303.

²⁶ Hacıyeva, A. A. Ruhi Bağdadi Divanının dili (Morfologiya) /A. A. Hacıyeva. – Baki: SBS-PP, –2016. – s 167.

“Ol gözdür”, “Yar yürür” , “Zövqü var”, “Gülü var”, “Gül-gül olur” rədifli və başqa qəzəllər də Ruhi yaradıcılığından gözəl örnəklərdir. Şairi çağdaşlarından fərqləndirən, zamanında onu tanıdan yüksək sənətkarlıqla qələmə aldığı şeirlərindəki canlı danışqlar və dialoqlardır:

*Mürgi-canın pərrü balın yoldu dəsti-ğəm, -dedim,
Gül kibi güldi, dedi: -Böylə şikar olmaz bana* ²⁷.

Burada şair sual verir, cavab alır və ya əksinə. Maraqlı müsahibə yaranır ki, bu kimi şeir parçalarına şairin bütün divanı boyunca təsadüf etmək mümkündür. Ruhi klassik lirikanın mövzu rəngarəngliyindən bəhrələnərək qəhrəman-aşıqın dililə insanı düşündürən, narahat edən fəlsəfi, irfani mətləblər, dünyəvi eşq və məhəbbət, cəmiyyətdəki haqsızlıq, ədalətsizliklər və s. barədə fikir və mülahizələrini poetik sözün sonsuz imkanlarından istifadə edərək sənətkarlıqla qələmə almışdır. Ruhinin sənətə münasibətinin, bütün yaradıcılığı boyunca olduğu kimi ən çox məhz qəzəllərində dəyərli baxışlarının yer alması maraqlıdır. Divanında mühüm yer tutan qəzəlləri onun orijinal və böyük sənətkar olduğundan xəbər verir.

III fəslin ikinci paragrafında “Ruhi yaradıcılığında məhəbbət lirikası”ndan bəhs edilir. XVI əsrdə eşq, məhəbbət divan ədəbiyyatı içərisində ən çox şeir yazılan mövzu kimi mühüm yer tutması heç də təsadüfdən irəli gəlmirdi. Orta çağlarda Divan şeirində eşq, müxtəlif bənzətmələrə, təsvir və təşbhlərə mövzu seçilmiş və bu səbəbdən divan şeiri “*eşqin şeiri*” kimi də tanınmışdır.

Ruhi yaradıcılığında vurğulayır ki, şeir yazmaq üçün aşiq olmaq lazımdır, şeir eşqlə yazılırsa, təməl mövzusu da eşq olmalıdır. Onda belə yazılan şeir hansı tərzdə olursa-olsun, gözəl olacaqdır. Şairə görə, şeir gözəlləri vəsf etmək üçün yazılır və bu mənada bəyənilir, şöhrət tapır. Şeir yazmaq üçün başlanğıc şərt eşqdirsə, şeirin bünövrə mövzusu da təbii olaraq eşq, sevgili və məhəbbətdir, deyir:

*Cahanda hər kimi görsən məhəbbətə tələbkardır,
Ona görə dillərdə söylənən güftarı məhəbbətdir* ²⁸.

²⁷ Ak Coşkun. Bağdatlı Ruhi divanı. karşılaştırmalı metin. Cild: 1-2. Bursa: Uludağ Üniversitesi Yayınları, 2001, – s. 317.

²⁸ Yenə orada, – s. 446

Ruhi yaradıcılığında bəzən bir beytdə bir neçə təşbehlə qarşılaşırıq. Sözü daha təsirli demək üçün şeirdə təşbeh işlətmək divan ədəbiyyatının bir özəlliyidir. Şairin lirikasında ən çox işlənən təşbehlər üz, yanaq, göz, xətt və xalla bağlıdır. Araşdırma apardığımız Ruhinin 1115 qəzəlinin 270-də yanaq, 132-də xətt, 39-da isə xalla bağlı beytlər var ki, bu da şairin üz və yanaq üzərində ən çox dayandığı gözəllik simvollarıdır. Ruhi lirikasında heç bir mövzu eşqdən önə keçə bilməmiş, qəzəllərində sadəcə eşqi və eşqin insana gətirdiyi ruh hallarını min bir gözəllik şəkildə tərənnüm etmişdir.

III fəslin üçüncü paragrafında “Ruhi yaradıcılığında ictimai motivlər” adlanır. Göstərilir ki, XVI əsr Bağdad ədəbi mühitində yaşamış sənətkarlardan Füzulidən sonra lirikada ictimai motivlər, haqsızlığa, ədalətsizliyə qarşı etiraz notları Ruhi yaradıcılığında bədii ədəbiyyat şəklində tarixə daxil olur. Şairin bu səpkidə olan şeirlərində insanların yaşam tərzini, yaşadığı dövrün izlərini, cəmiyyət həyatını, adətləri, geyim-keçimləri və inancları da hərtərəfli görmək mümkündür. Həyatın kəskin konfliktlərini şeirə çox cəsarətlə gətirən, Ruhi yalnız Bağdad ədəbi mühitində deyil, yaxın Şərq poeziyasında tənqidi şeirin mövzu dairəsini genişləndirən, sonrakı dövrlərdə də oxucusunu tapan böyük sənətkardır. *“Ruhi daha çox, ictimai tənqid və təfəkkür şairidir. Zaman-zaman lirik eşq mənzumələri də yazmaqla bərabər, onun divan ədəbiyyatımızdakı yeri ictimai problemlər qarşısında duyan, düşünən və tənqid edən bir şair olmasındadır”*²⁹.

Ruhi yaradıcılığında aşiqanə lirika və ictimai motivlər bir-biri ilə üzvi surətdə bağlıdır. Xüsusən onun məşhur 17 bənddən ibarət “Tərkibbənd”i XVI əsrdən günümüze qədər şairlərin, tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmiş və bu əsərə onlarla nəzirələr yazılmışdır. Şairin “Dəmdədir”, “Əksilmədə” və s. rədlili qəsidələrində, “Ancaq”, “Bulmadıq”, “Görmədik”, “Gör”, “Nədir” və s. lirik şeirlərində yaşadığı zamandan kəskin şikayət açıq-aşkar görünür. “Əksilmədə” rədlili qəsidə dünya ədəbi-mədəni mühitinin ictimai motivə yüklənə biləcək ən mükəmməl klassik nümunələrindəndir. Onun ictimai motivli şeirləri müasir oxucunun asanlıqla başa düşəcəyi sadə dillə yazılmış,

²⁹ Banarlı, N.S. Resimli Türk edebiyatı tarihi.c:1. İstanbul:–2001, MEB Basımevi, – s. 580.

şair bu şeirlərində sanki zəmanəsində insanların yaşamasına aid düstur tərtib etmişdir: kim namusludursa, zəhmət çəkirse “*dövrün zindanı*”nda məhbus kimi yaşayır. Belə bir vaxtda yaşayan insanın həyatı, əlbəttə ki, fanidir. Odur ki, Ruhi divan ədəbiyyatında tənqidi və ictimai motivli şeirlər yazan mütəfəkkir, sosial həyata duyarlı münasibət bildirən, dövrünün həqiqətlərini açıq-aşkar söyləyən, söz və məna oyunlarına yer verməyən vətənpərvər sairdir.

III fəslin dördüncü paragrafında “Ruhi Bağdadi yaradıcılığında müxtəlif mövzular”dan söhbət açılır. III fəslin dördüncü paragrafının birinci bəndi “**Şairin yaradıcılığında müharibə mövzusu**” adlanır. Göstərilir ki, Ruhi Osmanlı ordusunda döyüşlərə qatılmış, Bağdadın hüdudlarından kənara çıxaraq müxtəlif bölgələri görmək fürsəti qazanmış, yaradıcılığında Osmanlı paşalarının zəfərlərinə xüsusi yer vermişdir. Şeirlərinin böyük bir hissəsi şairin müharibə meydanlarında qurulan düşüncələridir, desək yanılmazıq. Şair müharibə kəlməsini bir məcaz kimi öz vəziyyətini göstərmək üçün də işlədir və silah adlarını müxtəlif bənzətmələrlə (təşbehlərlə) şeirə gətirir:

Lazım olursa akla çək suleyi badədən qılıç,

*Hasili bu ki, Ruhiyə əldə gərək silahı eşq*³⁰.

Ruhi əksər şeirlərində türk millətinin müharibəyə aid olan mövzularından bacarıqla yararlanmış, öz istedad və bacarığı ilə sələflərindən fərqlənmişdir. Ruhinin qəsidələri hərbi və siyasi fəaliyyətinin ayrı-ayrı məqamlarını işıqlandıran əsər kimi bu baxımdan səciyyəvidir. Bəlkə də, XVI əsrdə müharibə və silah adları ilə bağlı bu qədər şeir yazan tək divan şairi Ruhi Bağdadidir.

III fəslin dördüncü paragrafının ikinci bəndi “Şairin yaradıcılığında təsəvvüf motivləri” adlanır. Orta çağların bir sıra məşhur divan şairləri kimi Ruhinin də yüzlərlə misra, beyti var ki, məhz təsəvvüfi dünyagörüşündən yaranıb. Tədqiqatçılar Ruhinin təsəvvüfi şair olmasını qəbul etməsələr də, onun sufiyanə həyata meylliliyini və səyahətlərini də nəzərdən qaçırmamışlar. Şairin müxtəlif təriqətlərlə bağlılığı məsələsində tədqiqatçıların fikri heç də

³⁰ Ak Coşkun. Bağdatlı Ruhi divanı. Karşılaştırmalı metin. Cild: 1-2. Bursa: Uludağ Üniversitesi Yayınları, 2001, – s. 705.

həmişə yekdil olmayıbdır. Ədəbiyyatşünas A.Gölpınarlı Ruhini hurufi sayır: “*Hurufiliyində zərrə qədər sübhə yoxdur*”, “*Divanında çaryarı mədh edir*”. Həm də saymır: “*Hurufiliyi intisab edən və bu münasibətlə də təsəvvüf nəşəsinə sahib olan Ruhini sufi bir şair, yaxud Hurufi şairi saya bilmərik*”³¹. Divanında mövləvi şairlərə məxsus, Hz.Mövlanənin tərfi yoxdur. Hurufiliklə bağlılığı ifadə edən şeirlərə Bağdad çevrəsində yaşayan böyük şair Fuzulidə belə rast gəlmək olur. Ruhinin şeirlərində Rum abdallarından Kəlamî Dədənin müridləri arasında dolaşdığını xəbər verən əhəmiyyətli qeydlər də vardır. Bu şeirlərdən Ruhinin dəyişik təriqət çevrələriylə bağlı olduğu qənaətinə də gəlmək olar.

*Həqqi biz sirri eyləyüb, ustadə münkir gəlməzüz,
Zərrəyüz biz, şəmsi-pürənvardür ustadımız*³².

Ruhi sənətində dünyəvilik, real həyatın, real gözəlin, eşqin, təbiətin təsviri ilə güclü, elə təsirlidir ki, bunların içərisində təsəvvüflə bağlı beyt və misralar itib-batır, nəzəri cəlb etmir və xüsusən müasir oxucu üçün bir əhəmiyyət kəsb etmir. Ruhi təsəvvüflə bağlı misralarında belə, hürufi şair deyildir.

III fəslin dördüncü paragrafının üçüncü bəndi “**Şairin mənzum məktubları**” adlanır. Ruhinin 4 mənzum məktub-qəsidələri həm məzmunca, həm də tarixilik nöqteyi-nəzərdən ən maraqlılarından sayıla bilər. Bu məktublar “Ey səbə”, “Ey nəsimi-sübh”, “Badi-səbə” xitabları vasitə edilərək başlanır. Mənzum məktubları şair Bağdad, Bəsrə, Şam-Dəməşq şəhərlərdəki dostlarına ünvanlamışdır.

I Məktub Bağdad valisi Cıǵalızadə Sinan Paşaya ünvanlanmış, “Necədir” rədifilə yazılmış, 43 beytdir. Başlığında qəsidə yazılsa da, ilk beyti həmqafiyə (*musarra*) deyildir, məxləs beyti yoxdur, yəni son beytdə müəllifin adı çəkilmir:

*Yüri Bağdadə yenə, ey dili-şeydə, gör kim,
Fatehi-mülki-Əcəm, asəfi-dövrən necədir.*³³

³¹ Gölpınarlı A. Nesimi-USuli-Ruhi. İstanbul, Var.Yay. Evi. –1953, – s 20-24.

³² Ak Coşkun. Bağdatlı Ruhi divanı. Karşılaştırmalı metin. Cild: 1-2. Bursa: Uludağ Üniversitesi Yayınları, 2001, – s. 654.

³³ Yenə orada, – s. 152

II Məktub Bağdaddan Bəsrəyə, Əli xana ünvanlanmış, 56 beytdir:

*Yolun düşsə diyari-Bəsrəyə, ey badi-ətrəngiz,
Dualar eyləyib bus et əlin bizdən Əlixanın.*³⁴

III Məktub Şamdan Bağdada göndərilə də, kimə göndərildiyi bəlli deyildir. Başlangıcında qəsidə yazılsa da, ilk beyti həmqəfiyə deyildir. Cəmi 42 beytdir. “Nə dəmədir” rədifiyə yazılmışdır. Son beytdə şairin imzası var:

*Bağdadə düşsə rəhgüzarın, ey nəsimi-sübh,
Gör əvvəla ki, zümrəyi-əyan nə dəmədir.*³⁵

IV Məktub Bağdaddan Kəlamı Dədəyə göndərilmiş, 69 beytdir. “Eyüdir” rədifiyə qələmə alınmışdır. Məktub cavab mahiyyətindədir:

*Xətti şəri kibi mərəğubdur Qövsinin,
Kim, urar tən oqun o sahibi-divan eyüdir.*³⁶

Mənzum məktubların sonunda ənənəyə uyğun yazılan dua və salamlar şairin öz dilindən olması ilə çox dəyərlidir: “*Yaranə söylə cani-könüldən duadədir, Derlərsə sanə Ruhiyi-bican nə dəmədir?*”³⁷

Ruhinin bu məktublarında Bağdadlı 89 sənətkarın adı çəkilir ki, onların da böyük əksəriyyəti azərbaycanlılardır. Bu şairlərin çoxunun təzkiyələrdə və başqa qaynaqlarda adları çəkilir.

Ruhinin bu məktubları həmin şairlər üçün tək qaynaq və yeganə mənbədir. Şairin həyatı, ömür səhifələri ilə bağlı bu şəxsiyyətlər onun dövrünü, mühitini öyrənmək baxımından çox maraq doğurur.

Şairin mənzum məktublarında buram-buram vətən həsrət duyulur. Şair bu məktublarda şairlərdən bəhs edərkən onların sevilib-sevilmədiklərinə, şeirlərində ustad olub-olmadıqlarına toxunmuş, “*Bağdad mühitinin real təsəvvürünü yaratmışdır*”³⁸.

³⁴ Ak Coşkun. Bağdatlı Ruhi divanı. karşılaştırmalı metin. Cild: 1-2. Bursa: Uludağ Üniversitesi Yayınları, 2001, – s. 155

³⁵ Yənə orada, – s. 158.

³⁶ Yənə orada, – s. 161.

³⁷ Yənə orada, – s. 161.

³⁸ Musabəyli, A. Bağdadda yaranan Azərbaycan ədəbiyyatı və Ruhi Bağdadi Divanı /A. Ş. Musabəyli. – Bakı: Elm və təhsil, – 2011. –s.109

Dissertasiya işinin **Nəticə** hissəsində tədqiqat boyu aparılan araşdırmalardan əldə olunan elmi-nəzəri qənaətlər aşağıdakı qaydada ümumiləşdirilmişdir:

Çoxəsrlik bir inkişaf yolu keçən türkcə şeirimiz XVI əsrdə zamanın və ədəbi inkişafın tələb və baxışlarından asılı olaraq istər mövzu, istərsə də formal cəhətlər baxımından tamamilə yeni özəlliklər kəsb etmişdir. İctimai münasibətlər baxımından orta əsrlərin son dövrü hesab edilən XVI əsr Osmanlı, həm də Azərbaycan tarixinin ən inkişaf etmiş və ziddiyyətli zamanı kimi tarixə daxil olur və XVI yüzillik türkdilli ədəbiyyatın inkişafında xüsusi mərhələ hesab edilir. Bu əsr ədəbi-mədəni düşüncəyə Xətai, Füzuli, Üsuli, Əhdi, Baki, Ruhi kimi görkəmli şəxsiyyətləri bəxş etmişdir. Onlar türkcə yazılan şeir dilinə sadəlik və təbiilik gətirmiş, gücləri yetdiyi qədər türk ədəbiyyatına xidmət etmişlər.

Füzuli Bağdad ədəbi mühitinin zirvəsi olaraq bütünlükdə Şərq, Azərbaycan, türk xalqları və dünya ədəbiyyatı üçün əlçatmazlıq nümunəsidir. Bağdad ədəbi mühitində yaşayan digər azərbaycanlı şairlər - Əhdi, Şəmsi, Rindi, Hüsni, Zöhdi, Muradi, Fəzli, Elmi, Kəlayi, Zəyəyi, Zəhni, Zəmiri, Həsiri və b. haqqında verilən məlumatlar və aparılan araşdırmalar görülmüş işlərin nəticəsini aydınlaşdırır. Ruhinin həyatı haqqında mənbələrdə məlumatın az olmasına baxmayaraq, Divanındakı əsərlərində və əlyazma nüsxələrində rast gəldiyimiz bəzi qeydlərə əsasən onun doğum tarixi haqqında müəyyən qənaətə gəlinmişdi ki, şair 1544-cü ildə Bağdadda anadan olmuş, orada təhsil almış, Azərbaycan klassiklərinin, Bağdad mühitində yaşayıb-yaradan sənətkarların, xüsusən böyük Füzulinin yaradıcılığına, klassik Şərq poetika elminin incəliklərinə, təsəvvüf fəlsəfəsinin sirlərinə dərinlənmişdir. Əsl adı Osman olan Ruhi atası Məhəmməd kimi Osmanlı ordusunda xidmət etmişdir. *“Olmazız cəng etməkdən xali süpahi qismiyiz, yöğrulubdur qan ilə ruzi əzəldən nanımız”*³⁹, deyən şair özü haqqında bu kontekstdə

³⁹ Ak Coşkun. Bağdatlı Ruhi divanı. karşılaştırmalı metin. Cild: 1-2. Bursa: Uludağ Üniversitesi Yayınları, 2001, – s. 638.

maraqlı məlumatlarda görünür. Ruhi Osmanlı yürüşlərində fəal iştirak etmiş, siyasi mühitin bütün məram və məqsədinə bələd olmuşdur.

Ruhi yaradıcılığının formalaşmasında Həbibinin, Nəsiminin, Füzulinin mühüm rolu olmuşdu. Şair yaradıcılığında Nəsimi və Füzuli ənənələrini davam etdirmiş, Azərbaycan ədəbiyyatı ilə sıx bağlı olmuş, zamanında başlayaraq davamçıları yetişmişdir.

Ruhi yaradıcılığı özünə qədərki və özündən sonrakı Bağdad ədəbi mühitindəki bədii düşüncənin dinamik axarını müəyyənləşdirmək üçün əsaslı mənbələrdən sayılır. Çünki mühitin XV-XVI əsrlərdəki möhtəşəmliyi tarixi ənənənin aparıcılığına və mədəni çevrənin sənət düşüncələrinə bağlanır.

Ruhi Bağdadinin türkcə Divanının indiyəcən 30 nüsxəsi, qəzəliyyatının 2 nüsxəsi aşkarlanmışdır. Qəzəllərin sayı ənənəvi quruluşdadır, 29 hərfi əhatə edir. Divanı qəsidə, qəzəl, tərkibbənd, tərcibənd, müxəmməs, müsəddəs, mərsiyə, rübai, qitə, tarix, təkbeyt, fərd kimi şeir örnəkləri ilə zəngindir. Ənənəvi olaraq Divanı qəsidələrlə başlayır. Ruhi cəmiyyətin nöqsanlı tərəflərini çox yaxşı xarakterizə edə bilmiş, divan şeirində o zamana qədər adət edilməmiş bir izahla dövrünün qüsurlarını, əxlaq düşkünlüyü olan riyakar insanları tənqidi dillə çatdırmaq bacarığını göstərə bilmişdir.

Janr etibarı ilə Ruhinin şeirləri digər divan şairlərinin şeirlərindən fərqlənir. Şair bütöv yaradıcılığı boyu klassik prinsiplərə sadıq qalmış, danışq dilinə çox yaxın bir dillə yazaraq, ərəb və farsca tərkiblərindən, kəlmələrindən qaçaraq sadə və anlaşıqlı olmağa çalışmışdır. Misralarında yüksək bir cazibə qüvvəsi vardır. Bu cazibə Ruhi şeirlərinin mövzusunun, şairin təmiz duyğularından, aşiqin ifadə edə bildiyi qəlb çırpıntılarından irəli gəlir. Şeirlərinin ahəngi, intonasiyası, rədiflərin orijinallığı, az qala bütün misraların yüksək aforizm gücündən və izah edilməsi mümkün olmayan Ruhi sözünün özünəməxsus sehrindən doğur. Sadə və zərif üsluba sahib olan Ruhi şeirlərini açıq və gözəl, XVI əsrin danışq türkcəsinə tam yaxın bir dillə qələmə almışdır. Xalq kəlmə və deyimləriylə, atalar sözləriylə zəngin, zərif və sadə olan bu üslub Ruhinin şeirlərinin şəxsi mahiyyətini üzə çıxarır. Buna "*Ruhiyanə üslub*" demək də mümkündür. Ruhi klassik lirikanın mövzu rəngarəngliyindən bəhrələnərək qəhrəman-aşiqin dililə insanı düşündürən, narahat edən

fəlsəfi, irfani mətləblər, dünyəvi eşq və məhəbbət, cəmiyyətdəki haqsızlıq, ədalətsizliklər barədə fikir və mülahizələrini poetik sözün sonsuz imkanlarından istifadə edərək sənətkarlıqla qələmə almışdır.

Ruhi divan ədəbiyyatında tənqidi və ictimai motivli şeirlər yazan mütəfəkkir, sosial həyata duyarlı münasibət bildirən, dövrünün həqiqətlərini açıq-aşkar söyləyən, söz və məna oyunlarına yer verməyən vətənpərvər bir şairdir.

Əsgər və şair Ruhi bir sənətkar kimi əksər şeirlərində türk millətinin müharibəyə aid olan ənənəvi mövzularından bacarıqla yararlanmış, şeirlərində ənənəvi mövzuları işlətməklə bəzən təkrarçılığı yol versə də, yenə, öz istedad və bacarığı ilə sələflərindən fərqlənmişdir. Şairin qəsidələri hərbi və siyasi fəaliyyətinin ayrı-ayrı məqamlarını işıqlandıran əsər kimi bu baxımdan səciyyəvidir. Bəlkə də, XVI əsrdə müharibə və silah adları ilə bağlı bu qədər şeir yazan tək divan şairi Ruhi Bağdadidir.

Ruhi təsəvvüflə bağlı misralarında belə, hürufi şair deyildir. Şairin təsəvvüfi dünyagörüşü, bağlı olduğu şeir ənənəsinə, məsləyinə və doğulduğu Bağdad, getdiyi Kərbəla, Nəcəf, Hillə və Kufə ərəzilərini mistik mühitin təsirinə bağlamaq mümkündür.

Ruhi sosial həyata və hadisələrə həssas bir divan şairidir. Klassik şeir ənənəsinin verə bildiyi ölçüdə dövrünü, dövrünün hadisələrini, sosial həyatda üzləşdiyi haqsızlıqları, yaşadığı bölgəni, vətən sevgisini şeirlərində əks etdirməyə çalışmışdır. Özündən sonrakı şairlərə, xüsusilə məşhur tərkibbəndiylə təsir göstərən bu böyük şair, şübhəsiz ki, gün keçdikcə dil xüsusiyyətlərinə rəğmən bizə daha yaxın olaraq duyacağımız qüdrətli bir şairdir.

Ruhi Osmanlı şairi hesab edilə də bilər, lakin o, Azərbaycan ədəbi mühitinə yetişmiş və yaradıcılığı Azərbaycan türkcəsinin elementləri ilə zəngindir. Bu tədqiqat işində yazmışıq ki, Ruhi Azərbaycan şairidir və o, Azərbaycan ədəbiyyat tarixinə düşməlidir. Biz bu faktları nəzərə aldıqdan sonra Ruhinin heç də yüz faiz, tam əminliklə Azərbaycan şairi olduğunu demirik.

Türk ədəbiyyatında böyük Füzuli Osmanlı şairi kimi verilir və Füzuli Türkiyədə Osmanlı ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi kimi təqdim olunur. Bu heç də Füzulinin Azərbaycan şairi olmadığına dəlalat etmir. Orta əsrlərdə türk xalqları ədəbiyyatları arasında dəqiq

sərhədlərin çəkilmədiyini, tam differansasiya aparılmadığı bir şəraitdə bu normal hal idi.

Fikrimizcə Füzulidən çox da uzaq olmayan bir zaman məsafəsində yaşayan Ruhiyə münasibətdə də bu mövqedən yanaşmaq lazımdır. Şairin həyat və yaradıcılığını tədqiq edərkən bu məqam mütləq nəzərə alınmış, diqqət mərkəzində olmuşdur.

Dissertasiya işinin mövzusunə dair dərc olunmuş elmi əsərlərin siyahısı

1. Ruhi Bağdadinin qəzəllərində sufizm // Xəqani Şirvaninin 880 illiyinə həsr edilmiş “Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan Mədəniyyəti Tarixi Problemləri” mövzusunda X Respublika elmi-nəzəri konfransının materialları, AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu – Bakı: Nurlan–2006, – s. 222-225.
2. Sufi şair Ruhi Bağdadi // – Bakı: Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, –2008. № 03 (217), – s. 21-25.
3. Bağdad ədəbi mühiti və azərbaycanlı şairlər // – Bakı: Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, – 2009. № 03 (221), – s. 24-28.
4. Ruhi Bağdadinin gazellerində sufizmin bedii ifadəsi //– Türkiyə mecmuası, Osmaniye Korkut Ata Universiteti, Kirmen,–2009. Sayı: 06,– s.13-15.
5. Ruhi Bağdadinin həyat və yaradıcılığına yeni bir nəzər. // – Bakı: Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, –2010. № 02 (224), – s. 22-26.
6. XVI əsr Azərbaycan şairi Əhdi Bağdadi əlyazmalarında yaşanan ədəbiyyat tariximiz // – Bakı: Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, – 2011. № 01 (227), – s. 62-64.
7. Ruhi Bağdadinin tədqiq tarixi və həyatı. // – Bakı: Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, –2014. №03, –s.316-319.

8. XVI əsr Bağdad ədəbi mühiti və Ruhi Bağdadinin yaradıcılığı //– Bakı: Humanitar Elmlərin öyrənilməsinin Aktual Problemləri məcmuəsi, –2015. №4, – s.171-176.
9. XV-XVI əsr Bağdad ədəbi mühitində yaşamış azərbaycanlı sənətkarlar //– Bakı:Filologiya məsələləri,–2015. № 04,– s.433-443.
10. Ruhi Bağdadi yaradıcılığında təsəvvüf motivləri // – Bakı: Filologiya məsələləri, –2015. № 06, – s.263-271.
11. Ruhi Bağdadinin bədii irsi klassik Azərbaycan ədəbiyyatı kontekstində //–Bakı: Filologiya məsələləri,–2015.№08,– s.349-353.
12. Türksöylü xalqların musiqi mədəniyyətinin tədqiqi problemləri // “Türksöylü xalqların musiqi mədəniyyətinin tədqiqi problemləri” XV beynəlxalq elmi-praktiki konfransın materialları. – Bakı: –2016. 25 may, –s.113-116.
13. Ruhi Bağdadi lirikasının özəllikləri barədə // – Bakı: Mədəniyyət Az, –2016. № 10, – s.70-74.
14. Ruhi Bağdadi və İslam dünyasında müxtəlif fikir cərəyanları // “İslam həmrəyliyi - 2017: Reallıqlar və Perspektivlər” mövzusunda Respublika elmi – metodik konfransının materialları. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, Bakı Dövlət Universiteti. – Bakı: –2017. 25–26 aprel, – s.9-11.
15. Ruhi Bağdadi və XV-XVI əsr Bağdadın azərbaycanlı şairləri // Ulu Öndər Heydər Əliyevin anadan olmasının 94-cü ildönümünə həsr olunmuş “Müasir dövrdə elm və təhsilin aktual problemləri”mövzusunda Respublika elmi – praktiki konfransının materialları. “Təfəkkür” Universiteti. – Bakı: Elm və təhsil. –2017. aprel, – s.18-25.
16. Ruhi Bağdadi yaradıcılığında cəmiyyət həyatının tənqidi // Azərbaycanşünaslığın Aktual Problemləri. Ümummilli Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 94-cü ildönümünə həsr olunmuş VIII beynəlxalq elmi konfransının materialları, Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi Bakı Slavyan Universiteti. –Bakı: –2017. 04–05 may, –s.549–552.

17. Критика жизни общества творчестве Рухи Багдади // — Киев: — 2017. — с.191-197. Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко. Издательский дом Дмитрия Бурого. Научное издание. «Язык и культура». Выпуск 20, том IV (189).
18. Ruhi Bağdadi yaradıcılığında müharibə mövzusu // – Bakı: Bakı İslam Universiteti, Emi axtarışlar, Elmi məqalələr toplusu . II buraxılış, – 2018. s. 112-121.
19. Ruhi Bağdadinin məhəbbət lirikası // – Bakı: Əlyazmalar yandır, –2018. № 01(06), – s. 93-102.
20. Böyük Azərbaycan şairi Nəsimi və Rəfiinin “Bəşarətnamə” əsəri // Böyük Azərbaycan şairi İmadəddin Nəsiminin 650 illik yubileyinə həsr olunmuş “İmadəddin Nəsimi: sələflər və xələflər – orta əsrlər əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyətinin tarixi problemləri” mövzusunda XVII ənənəvi Respublika elmi konfransın materialları, AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. – Bakı: –2019. 24 iyun, –s.148–155.
21. Любовная Лирика Рухи Багдади. // Науковий вісник міжнародного гуманітарного університету. Серія: філологія. Серія: філологія. Збірник наукових праць. Журнал включено до міжнародної бази. Index Copernicus International (Республіка Польща). Випуск 42 том 1. – 2019 – с. 191-197.
22. Ruhi Bağdadi poeziyasında gözəlik konsepsiyası // – Bakı: Filologiya məsələləri, –2019. № 15, – s.283–290.
23. Жизнь Рухи Багдади в антологиях(Life Baghdadi in antologies). Модели И методы повышения эффективности инновационны исследований: Сборник статей по итогам Международной научно-практической конференции.с.52-56. (Магнитогорск, 24 сентября 2020 г.). - Стерлитамак: АМИ, 2020. - 138 с.
24. Ruhi Bağdadinin mənzum məktubları barədə. AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun 70 illik yubileyi münasibətilə keçirilmiş “Azərbaycan əlyazmaları dünya kitabxanalarında” mövzusunda V Beynəlxalq Elmi-

nəzəri Konfransın materialları, Bakı-Naxçıvan, 30 noyabr 2020-ci il. – Bakı: Elm və Təhsil, 2020, - 168 s.

25. Ruhi Bağdadinin həyatı təzkirələrdə. AMEA Akademik Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutunun keçirilmiş “Şərq xalqlarının I qurultayı – Bakı, 1920. Şərq dünyası 100 il əvvəl və bu gün” mövzusunda Beynəlxalq Elmi-nəzəri Konfransın tezisləri. Səh.121-122. – Bakı: Elm, 2020, - 140 s.

Dissertasiya işinin mövzusunə dair dərc olunmuş monoqrafiyalar

26. Əlyazmaları və onun tədqiqinin aktual problemləri. // – Bakı: Avropa, –2013. –120 s.
27. XVI əsr Azərbaycan ədəbiyyatının Bağdad ədəbi mühiti: Ruhi Bağdadinin həyat və yaradıcılığı. // – Bakı: Avropa, – 2018. –240 s.
28. Nəsimi və ardıcılları: Üsuli-Ruhi Bağdadi. // – Bakı: Avropa, –2019. – 360 s.
29. Ruhi Bağdadi yaradıcılığında ictimai motivlər. // – Bakı: Avropa, –2020. –208 s.

Dissertasiyanın müdafiəsi 25 iyun 2021-ci il tarixində saat 12⁰⁰-da Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının AMEA-nın akademik Ziya Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən FD 1.18 – Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ 1143, Bakı şəhəri, Hüseyn Cavid prospekti, 115, Akademiya şəhərciyi, Əsas bina, VII mərtəbə, akademik Ziya Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutunun Elektron akt zalı.

Dissertasiya ilə akademik Ziya Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutunun kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları akademik Ziya Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutunun rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 24 may 2021-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 21.05. 2021

Kağızın formatı: A5

Həcm: 44 233

Tiraj: 100